

4. Dudko, I. D. (2008). *Criteria and mechanisms for ensuring the U.S. international and political interests in non-stationary system of international relations*: theses for gaining academic degree of the doctor of political sciences. Kyiv (in Ukr.).
5. Ryzhkov, M. M. (2006) «Grand Strategies»: *Actualization of American experience of strategic planning*. Kyiv: Alkor (in Ukr.).
6. Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and remaking the world order*. N.Y.: Simon & Schuster.
7. Brzezinski, Z. (2007). *Second chance: Three presidents and the crisis of American superpower*. — N.Y.: Basic Books.
8. *Global trends 2025: The National Intelligence Council's 2025 Project*. Retrieved from <http://www.aicpa.org/research/cpahorizons2025/globalforces/downloadabledocuments/globaltrends.pdf>
9. Rogov, S. *American leadership in a multipolar world. Basics of Obama's «National Security Strategy»*. Retrieved from <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1276462800> (in Rus.).
10. Zakaria F. (2008). *The Post-American world*. — N.Y.: W.W. Norton & Co.
11. Friedman, T. (1999). *The lexus and the olive tree. Understanding globalization*. — N.Y.: Farrar, Straus and Giroux.
12. Brzezinski, Z. (1998). *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. — N.Y.: Basic Book.
13. Dugin, A. (1997). *Basics of geopolitics. The geopolitical future of Russia*. — Moscow: Arctogea (in Rus.).
14. Pogorska, I. I. (2009). *The USA: Mission executable? Praxeology of global world creation*. — Kyiv: Gramota (in Ukr.).
15. *Barack Obama's speech at the University of Purdue*. July 16, 2008. Retrieved from <http://www.cfr.org/us-election-2008/barack-obamas-speech-university-purdue/p16807>
16. *National security strategy*. Washington. May, 2010. Retrieved from http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
17. *Remarks by President Barack Obama's «State of the Union» in 2012*. January 24, 2012. Retrieved from <http://www.iipdigital.usembassy.gov/st/russian/texttrans/2012/01/20120125080853x06679652.html#axzz1vEh8Wv3c> (in Rus.).

УДК 323:504 (477)

Перга Т. Ю.*,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України, Київ, Україна. perga@list.ru

ЕКОЛОГІЧНИЙ ЛОББІЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗШИРЕННЯ УЧАСТІ СУСПІЛЬСТВА В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У ЄС

|| **Анотація.** З'ясовано сутність екологічного лоббізму як напряму політичної діяльності; доведено необхідність збалансування різноспрямованих інтересів, коротко- і середньострокових соціальних та економічних вигод різних груп представників суспі-

* Perga T.Y., Ph. D. in History, Senior research fellow, State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine. perga@list.ru
ENVIRONMENTAL LOBBYING AS AN INSTRUMENT OF EXPANSION OF PUBLIC PARTICIPATION
IN DECISION-MAKING IN EU

льства з потребами навколишнього середовища. Здійснено співставлення методів екологічного лобізму з головними методами чинення щодо цього тиску в політичній сфері. Аналізується досвід становлення та розвитку екологічного лобізму в Європейському Союзі. Досліджено головні групи інтересів і механізми їх впливу на формування екологічної політики на регіональному та національному рівнях. Розглянуто правове поле та головні інструменти, що використовуються екологічними лобістами в Україні; обґрунтовано головні завдання розвитку інституту екологічного лобізму з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн. Дано рекомендації щодо унормування інституту лобізму та шляхів розширення впливу існуючих груп тиску на процес прийняття екологічних рішень, підсилення їх потенціалу з урахуванням специфіки та особливостей ситуації в Україні.

Ключові слова: екологічний лобізм, екологічна політика, групи інтересів, ЄС, Україна, неурядові організації.

Аннотація. Выясняется сущность экологического лоббизма как направления политической деятельности; доказываются необходимость сбалансирования разнонаправленных интересов, кратко- и среднесрочных социальных и экономических выгод различных групп представителей общества с потребностями окружающей среды. Делается сопоставление методов экологического лоббизма с главными методами оказания давления в этом плане в политической сфере. Анализируется опыт становления и развития экологического лоббизма в Европейском Союзе. Исследуются основные группы интересов и механизмы их влияния на формирование экологической политики на региональном и национальном уровнях. Рассматривается правовое поле и главные инструменты, которые используются экологическими лоббистами в Украине; обосновываются главные задачи развития института экологического лоббизма с учетом позитивного опыта зарубежных стран. Даются рекомендации по унормированию института лоббизма и путей расширения влияния существующих групп давления на процесс принятия экологически значимых решений, усиления их потенциала с учетом специфики и особенностей ситуации в Украине.

Ключевые слова: экологический лоббизм, экологическая политика, группы интересов, ЭС, Украина, неправительственные организации.

Abstract. Essence of environmental lobbying as a trend of political activity is discussed. The necessity to balance the divergent interests of short- and medium-term social and economic benefits of different groups of representatives of society with the needs of the environment is proved. It is done comparing of methods of environmental lobbying with the main methods of pressure in this respect in political sphere. The experience of development of the environment lobbying in the European Union is analyzed. Main interest groups and mechanisms of their influence upon the environmental policy at the regional and national levels are discussed. It is analyzed the legal field and methods which are used by environmental lobbyists in Ukraine. Main tasks of development of the institute of environmental lobbying with due regard to the positive experience of foreign countries are based. Recommendations in respect of legalization of the institute of lobbying and the ways of expansion of the influence of existing groups of pressure on the process of decision-making on important question in the sphere of environmental protection are given. It is said also about the strengthening of potential of the institute of lobbying and groups of pressure according to special features and peculiarities of situation in Ukraine.

Key words: environmental lobbying, environmental policy, interest groups, EU, Ukraine. NGO.

Постановка проблеми. Сьогодні українське суспільство стоїть перед низкою серйозних випробувань. Кризові явища в багатьох галузях, включаючи управління охороною довкілля, унаочнюють необхідність формування принципово нових підходів до вирішення традиційних проблем і відповідей на нові виклики суспільного і державного розвитку. Одним із важливих завдань у цьому контексті є легітимізація специфічного інституту політичної системи — лобізму, який у Європейському Союзі є історичним надбанням демократії та розвинутого парламентаризму. В умовах загострення довкільних і ресурсних проблем, зростаючого впливу економіки на навколишнє середовище та підвищення свідомості громадян розвиток екологічного лобізму перетворюється на один із важливих чинників формування екологічної політики як на міжнародному, так і на національному рівнях.

На відміну від розвинених країн світу, в Україні інститут лобізму не має легітимної основи, а через нерозвиненість демократичних інститутів і високий рівень корупції він часто набуває нецивілізованих форм. Тому поодинокі спроби лобіювання інтересів довкілля, що здійснюють окремі актори громадянського суспільства, по-перше, не мають помітного успіху, а, по-друге, не завжди сприймаються у позитивному руслі. Це суттєво знижує ефективність національної екологічної політики, звужує коло недержавних партнерів і зменшує можливість їх залучення до процесу прийняття рішень і контролю за їх виконанням. Вказане унаочнює нагальність унормування інституту лобізму в Україні і формування на цій основі засад екологічного лобізму. Йдучи шляхом євроінтеграції, Україна має не лише адаптувати своє правове поле до законодавчих норм ЄС, а й упровадити (на основі критичного переосмислення та врахування національних умов) відповідні демократичні стандарти та механізми боротьби з корупцією.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема лобізму є предметом широких наукових досліджень закордонних і вітчизняних фахівців. Водночас екологічний лобізм, як один із його напрямків, привертає до себе значно меншу увагу. Найдослідженішими на даний час є теоретичні аспекти діяльності екологічних груп інтересів у процесі прийняття еколого-політичних рішень, що висвітлені в роботах Д. Сілза, К. Хорнбека, Е.Андерсона, П. Равкліффа, С. Мезея, Дж. Річардсона, Н. Міллера, А.Михайлова, С. Уайза, Б. Чокора, Л. Шунбеко та ін. Низка праць Дж. Петерсона і Е.Бомберга, Х. і У. Уоллас, Р. ван Шенделлена, Дж. Грінвуда, А.Йордана, Е. Уарлайта, Дж. Фейрбрасса, Д. Коена присвячена аналізу лобізму в країнах Європейського Союзу та його наднаціональних структурах; головна увага в них сфокусована на ролі груп інтересів і практичних аспектах здійснення впливу.

Особливістю вітчизняної історіографії з даної проблематики є широке коло наукових напрацювань з юридичних, управлінських та інституційних аспектів лобізму (І. Немчинов, Ю. Ганжуров, В. Федоренко, Т. Аравіная, О. Дягілев, Н. Зяблюк, С. Костяєв, Ю. Кузнецов, Л. Ільчова, А. Любимов, Р. Мацкевич, В. Нестерович, О. Одінцова, І. Фролова та ін.). Однак комплексні дослідження з проблем екологічного лобізму на даний час відсутні. Окремі методи чинення тиску неурядових організацій на органи влади розглядаються в статтях В. Наместника, І. Сибіги, однак діяльність у сфері захисту довкілля або не висвітлені взагалі, або розкрита досить побіжно. Серед цього загалу вирізняється публікація неурядової екологічної організації «Мама-86» за результатами реалізації проекту «Громадське лобіювання першочергових рішень влади для підвищення ефективності екологічної політики», в якій здійснено аналіз практичних кроків неурядових організацій (НУО) у цьому напрямку [1].

Мета статті — аналіз екологічного лобізму як напряму передової європейської практики в аспекті впливу на процес прийняття рішень і підвищення результативності національної політики у сфері захисту довкілля.

Основні результати досліджень. Екологічна форма лобізму виявляє себе у впливі груп, що формуються навколо спільних інтересів щодо влади (уряд, парламент, органи державного управління) для ухвалення певних нормативно-правових актів або рішень, що можуть безпосередньо або опосередковано впливати на довкілля.

Розглядаючи легітимні засади інституту лобізму, фахівці виділяють американську систему представництва (існування розгорнутої профільної законодавчої бази, наприклад, у США — це закон «Про розкриття лобістської діяльності», у Канаді — «Про реєстрацію лобістів»), європейську (що включає як структури ЄС, так і окремі країни-члени ЄС, де лобізм може існувати *de facto*, наприклад, у Франції; регулюватися окремими нормативними актами, наприклад, у Польщі, Литві; або загальними правовими нормами, наприклад, у Німеччині) і системи, де лобізм визнаний незаконним (наприклад, Індія) [2, с. 12].

Аналіз методів екологічного лобізму засвідчує його відповідність існуючій практиці чинення тиску і включає: створення релевантного інформаційного поля, формальні і неформальні консультації, використання широких дискусійних майданчиків, залучення аналізу та експертних оцінок. Особливим методом екологічного лобізму є наукова аргументація стану довкілля та прогнозування.

Потрібно наголосити, що групи тиску, які використовують практику лобізму, не лише численні, а й неоднорідні. Досліджуючи головних акторів екологічного лобіювання, Конор МакГрат виділяє такі: великі корпорації, спілки підприємців, різні професійні асоціації, неурядові організації, впливові юридичні та консультаційні фірми. У структурах ЄС створено представництво корпоративних інтересів європейських транснаціональних компаній і галузевих об'єднань, які мають потужний вплив на ухвалення рішень в інституціях ЄС і на рівні національних урядів [3, с. 38].

Загальноприйнятим і цілком обґрунтованим вбачається поділ екологічних лобі груп на два типи. До першого типу відносяться групи, що виражають приватні економічні інтереси, до другого — групи, що відстоюють державні або громадські інтереси (переважно цю роль виконують різні неприбуткові організації). Співвідношення між ними складає приблизно 4:1 [4, с. 72], що вказує на потужний тиск на екологічну політику представників бізнесу.

За нашими оцінками, основне протиріччя екологічного лобізму полягає у діалектичних відносинах поєднання та боротьби різноспрямованих інтересів коротко- і середньострокових соціальних та економічних вигод різних груп людей з інтересами навколишнього середовища. Це пов'язано з відмінностями в сприйнятті екологічних питань з боку акторів і неоднозначністю розуміння екологічної вигоди (прибутку). Вказане не лише дозволяє констатувати багатовекторний і багаторівневий вплив екологічного лобіювання на процес вироблення екологічної політики, а й актуалізує необхідність збалансування відмінних інтересів.

Як зазначають Анджей Йордан і Каміла Адей, генезис інституту екологічного лобізму тісно пов'язаний з формуванням глобальної та національної політик захисту довкілля, що відбувалося під впливом еколого-політичних дискурсів алармізму та сталого розвитку [5, с. 153—155]. У Європі перша екологічна лобі група — Європейське екологічне бюро (ЕЕБ) — відкрила свій офіс в 1974 р. Протягом більш ніж півстоліття на теренах європейського регіону екологічний лобізм перетворився на важливий елемент механізму влади, діяльність якого регламентується низкою документів. У цьому контексті вкажемо на «Правила щодо лобіювання та груп інтересів у національних парламентах країн-членів» (1996 р.) [6] і документ «Лобіювання в ЄС: поточні правила та практика» (2003 р.) [7]. У 2005 р. була започаткована Європейська ініціатива прозорості, в рам-

ках якої був створений Реєстр лобістів Європейської Комісії і Кодекс поведінки лобістів Комісії [8]. У наступні роки на його основі був створений єдиний онлайн реєстр лобістів, що працюють у Парламенті, Комісії та Раді Європейського Союзу. Він містить інформацію про те, хто займається лобістською діяльністю, її характер і джерела фінансування, а також кодекс поведінки, якому мають відповідати компанії, що легалізували себе в цьому реєстрі [9]. Однак, як уже було наголошено, у Європейському Союзі не прийнято законів, які регламентують лобістську діяльність.

За різними оцінками, на даний час в Брюсселі нараховується від 15 до 30 тис. професійних лобістів-консультантів і правників консалтингових і юридичних фірм, профспілок і піар-компаній, спілок і федерацій промисловців і підприємців, торговельних асоціацій представників корпорацій, неприбуткових неурядових організацій тощо, які у різний спосіб впливають на посадових осіб Європейської Комісії і депутатів Європейського Парламенту [10].

Безперечно, найбільший інтерес для екологічних лобі груп становить Європейська Комісія (у першу чергу, через її монополію на ініціювання законів), а також Європейський Парламент. «Протискання» різних законодавчих ініціатив, що стосуються екологічної політики, є одним з головних інструментів, який активно використовується обома групами лобістів. Водночас цілі його використання суттєво відрізняються. Якщо у випадку неурядових організацій ми можемо з впевненістю констатувати лобіювання інтересів довкілля (громадських інтересів), то політику впливу представників бізнес-кіл можна охарактеризувати, як контрверсійну. Це пояснюється відмінними поглядами великого бізнесу та транснаціональних корпорацій, що зазвичай лобіюють свої приватні інтереси, на різні питання екологічної політики національного, регіонального та глобального рівнів, що має наслідком як підтримку, так і опір відповідним заходам.

Цю тезу можна яскраво проілюструвати на прикладі відношення європейських компаній до переходу на низько вуглецеву економіку, та, зокрема, відношення до амбітної мети скоротити до 2030 р. викиди парникових газів на 40 % у порівнянні з 1990 р. і водночас збільшити використання альтернативних джерел енергії до 27 %.

Згідно до даних Euractive, майже половина з 200 найбільших компаній світу активно підтримують боротьбу зі зміною клімату [11]. Складений неурядовою британською організацією InfluenceMap.org рейтинг вказує, що цей список очолюють: в автомобільній індустрії — компанії Nissan, Honda та Toyota, на ринку споживання — Unilever, Nestle та Coca Cola, на ринку комунальних послуг — National Grid, Iberdrola та EDF, у сфері інформаційних технологій — Google, Cisco та Apple, в енергетичному секторі — ENI, Shell і Total [12].

Водночас існує чимала кількість тих компаній, які виступають проти цієї політики. Згідно до вказаного рейтингу, до них можна віднести таких енергетичних гігантів США, як Chevron, Exxon Mobil і Phillips 66, а також компанію Koch Industries. До речі, остання інвестувала протягом трьох років € 550 тис. у лобіювання у Європейському Союзі потрібних їй рішень у галузі захисту довкілля та енергетики [13].

Численні факти доводять, що для гальмування дій урядів або міжнародної спільноти в боротьбі зі зміною клімату противники цієї політики використовув-

ють широке коло інструментів тиску. Очевидно, що вплив корпоративних інтересів на кліматичну політику вже давно вийшов за межі формальних і фінансових взаємодій між їх представниками і законодавцями. З початку 1990-х рр. корпорації інвестували значні кошти в рекламу, PR і соціальні медіа з метою популяризації своїх поглядів на науку про клімат (які базуються на потужному інженерно-технічному забезпеченні необхідних досліджень) і формування необхідної їм громадської думки. Трендом останніх десятиліть стало використання ними в своїх інтересах профспілок. За даними незалежної неурядової організації Carbon Disclosure Project, до таких заходів вдається 77 % і з найбільших 500 компаній світу [14].

Зважаючи на специфіку інтересів і позицій бізнес-кіл, тактика Європейського Союзу будується на залученні до співпраці широкого кола партнерів з цього середовища і спонуканні їх до добровільного прийняття позитивних для довкілля рішень. Можна констатувати поступову інституалізацію участі великого бізнесу в екологічній політиці, яка на думку Девіда Коена проявляється через створення політичних форумів, бізнес коаліцій та альянсів і участь представників бізнесу у дебатах з екологічної проблематики [15]. Безперечно, цей процес є взаємовигідним: з однієї сторони, довіра Європейської Комісії стимулює бізнес до досягнення високих стандартів, що висуваються до приватних партнерів у ЄС, а з другої — відбувається формування широкої коаліції, що лобіює інтереси довкілля. За нашими оцінками, ця тактика виправдовує себе, адже з кожним роком у ЄС зростає кількість компаній, які добровільно беруть на себе різні екологічні зобов'язання та інтегрують екологічні імперативи до своєї діяльності.

Громадські інтереси в процесі лобіювання в ЄС відстоюють переважно неурядові організації. Всеєвропейські парасолькові групи та міжнародні мережі не лише надають необхідну інституціям ЄС (зокрема, Генеральному директорату та Європейській Комісії) інформацію «з місць», а і широку консалтингову та експертну допомогу. Вони виконують функцію комунікації інституцій ЄС з пересічними громадянами, стверджуючи таким чином демократичні повноваження. Клемент Гуаско наголошує, що таким чином вони роблять свій внесок у «функціональне представництво» і підвищення легітимності європейської політики [16].

Експертне опитування щодо ефективності впливу цивілізованого лобіювання на процес ухвалення рішень політичними інститутами ЄС (Європейського Парламенту, Європейської Комісії та Європейської Ради ЄС), показало, що найефективнішим методом є пряме лобіювання, тобто присутність і виступи представників лобі-групи на слуханнях у комітетах та інших відділах інститутів ЄС з метою представлення та відстоювання власної позиції та надання необхідної фахової інформації. Щодо непрямого лобіювання, то воно переважно має характер ефективної підтримки громадськості та консалтингу. Менш ефективними методами є утворення коаліцій і залучення «третьої» сили (іншої держави або «п'ятої колони»), а також проведення громадських акцій (мітингів, демонстрацій, страйків чи акцій громадської непокори) [17, с. 11—12].

Наголосимо, що ключова відмінність між культурою лобіювання ЄС і США полягає у підходах до фінансування зацікавлених груп та НУО, так само як і політичних кампаній. У ЄС неприбуткові організації, які представляють грома-

дянське суспільство, часто отримують фінансову підтримку від Європейської комісії. Одночасно в американській системі державні кошти рідко надаються для підтримки лобістських організацій або зацікавлених груп: грошовий потік там, як правило, має зворотній напрямок [18, с. 144].

Як бачимо, в Європейському Союзі екологічне лобіювання є реалією суспільно-політичного життя, що базується на правових, громадських та економічних регулятивних засадах, які спираються на історичні традиції. На противагу, для України воно є абсолютно новою сферою розмежування та узгодження інтересів, де потенційні учасники процесу ще не сформували розгорнутого сприйняття поточних завдань і перспектив даного напрямку. З точки зору політичної культури та зважаючи на відсутність унормування в чинному законодавстві відповідного інституту конституційного права, лобізм в Україні, в т. ч. екологічний, носить нецивілізований характер. Зокрема, бізнес просуває свої інтереси методами, що пов'язані з підкупом посадових осіб, а представники неурядових організацій періодично вдаються до силових акцій (наприклад, блокують дороги, публічні установи тощо).

Не дивлячись на нагальну потребу інституалізації лобізму, жодна зі спроб прийняти закон, що регулюватиме відповідну діяльність (у 1999 р., 2003 р., 2009 р. та 2010 р.), не увінчалась успіхом. Наразі відбувається підготовка законопроекту «Про лобіювання» при Комітеті ВРУ з питань запобігання та протидії корупції, однак перспективи його прийняття незрозумілі.

Висновки. Головною умовою для становлення екологічного лобізму в Україні є розвиток інституту лобіювання як легітимної і цивілізованої форми впливу зацікавлених суб'єктів на законодавчу діяльність і державне управління, що є однією з характеристик розвинутого громадянського суспільства. Не менш важливим завданням є розвиток найперспективніших для України форм цивілізованого тиску на органи влади, серед яких:

- участь у громадських слуханнях, коло яких суттєво розширилось після ратифікації Оргузької конвенції за рахунок питань, що стосуються впливу на довкілля та його стану, слуханнях з екологічних і ресурсних питань, які проводять комітети Верховної Ради, в експертних групах і представницьких структурах, що працюють при органах місцевого врядування і при Міністерстві екології і природних ресурсів України;
- створення добровільного реєстру екологічних лобістів з метою підвищення довіри до їх діяльності, а відповідно — і її підтримки, а також прозорості процесу прийняття рішень у галузі захисту довкілля;
- ширше залучення до висвітлення нагальних проблем захисту довкілля ЗМІ та соціальних, публікація в них стимулюючих доказів і наукової аргументації, що сприятиме формуванню необхідної громадської думки;
- активізація діяльності з організації акцій, що стосуються різних проблем захисту довкілля, і залучення до них широких кіл громадян;
- просвітницька діяльність, у т.ч. щодо екологічних прав громадян і доступу до інформації.

На відміну від європейських країн, в Україні перспективним є перехід від одноосібної діяльності до формування коаліцій неурядових екологічних організацій, що підсилить їх вагу та можливості тиску на органи державної влади. Окреслене сприятиме також розвитку громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громадське лобіювання першочергових рішень влади для підвищення ефективності екологічної політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mama-86.org.ua/archive/lobbying/lobbying_u.htm
2. Недюха М. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу / М. Недюха, М. Федорін // Віче. — 2010. — № 4. — С. 12—15.
3. Interest groups and lobbying in Europe: Essays on trade, environment, legislation, and economic development. Edited by Conor McGrath. — Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2009. — 393 p.
4. Wurzel R. Environmental policy-Making in Britain, Germany and the European Union: The Europeanisation of air and water pollution control (issues in environmental politics) / Rudiger Wurzel. — Manchester: Manchester University Press, 2002. — 336 p.
5. Yordan A. Environmental policy in the EU: Actors, institutions and processes / Andrew Yordan, Camilla Adelle. — NY.: Routledge, 2013. — 385 p.
6. Rules on lobbying and interest groups in the national parliaments of the Member States [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/pana/w5/default_en.htm
7. Lobbying in the EU: current rules and practices [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET%282003%29329438_EN.pdf
8. Green Paper on the European Transparency Initiative [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_194_en.pdf
9. Transparency Register [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do>
10. EU Factsheet. Pressure groups and Lobbying in EU Initiative [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.civitas.org.uk/eufacts/OS/CIT7.php>
11. French business group top of EU 'anti-climate' lobby list [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.euractiv.com/sections/innovation-industry/french-business-group-top-eu-anti-climate-lobby-list-317699>
12. Uncovering the Corporate Influence Over Climate Change [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://influencemap.org/page/Measuring-Corporate-Influence-of-Climate-Change-Policy>
13. Koch Industries spent €0.5m lobbying EU on environmental protection [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.theguardian.com/environment/2015/jul/06/david-charles-koch-industries-lobbying-eu-environmental-protection>
14. Big business using trade groups to lobby against EU climate policy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.theguardian.com/sustainable-business/2015/apr/15/big-business-trade-groups-lobby-against-eu-climate-change>
15. Coen D. EU Lobbying: Empirical and theoretical studies / David Coen. — London: Routledge, 2007. — 89 p.
16. Clement Guasco. Environmental NGOs: Channels of democracy for the European Union [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.mah.se/bitstream/handle/2043/8357/Clement%20Guasco%20-%20BA%20Thesis.pdf?sequence=1>
17. Войнич О. М. Цивілізований лобізм як чинник політичної культури: концептуальний та прикладний виміри: автореферат дис. канд. політ. наук : 23.00.03 / О. М. Войнич ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2009. — 20 с.

18. Drutman L. *The Business of America is lobbying: How corporations became politicized and politics became more corporate (Studies in postwar American political development)* / Lee Drutman. — Oxford: Oxford University Press, 2015. — 288 p.

REFERENCES

1. *Civil lobbying of the priorities of the government decisions to improve environmental policy*. Retrieved from http://www.mama-86.org.ua/archive/lobbying/lobbying_u.htm (in Ukr.).
2. Nydiukha, M., & Fedorin, M. (2010). Lobbyism as a socio-political phenomenon: the nature and mechanisms of influence. *Viche*, 4, 12—15 (in Ukr.).
3. McGrath, C. (Ed.) (2009). *Interest groups and lobbying in Europe: Essays on trade, environment, legislation, and economic development*. — NY.: Edwin Mellen Press.
4. Wurzel, R. (2002). *Environmental policy-Making in Britain, Germany and the European Union: The Europeanisation of air and water pollution control (issues in environmental politics)*. — Manchester: Manchester University Press.
5. Yordan, A. (2013). *Environmental policy in the EU: Actors, institutions and processes*. — NY.: Routledge.
6. *Rules on lobbying and interest groups in the national parliaments of the Member States*. Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/pana/w5/default_en.htm
7. *Lobbying in the EU: current rules and practices*. Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/329438/DG-4-AFCO_ET%282003%29329438_EN.pdf
8. *Green Paper on the European Transparency Initiative*. Retrieved from http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_194_en.pdf
9. *Transparency Register*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do>
10. *EU Factsheet. Pressure groups and Lobbying in EU Initiative*. Retrieved from <http://www.civitas.org.uk/eufacts/OS/CIT7.php>
11. *French business group top of EU 'anti-climate' lobby list*. Retrieved from <http://www.euractiv.com/sections/innovation-industry/french-business-group-top-eu-anti-climate-lobby-list-317699>
12. *Uncovering the Corporate Influence Over Climate Change*. Retrieved from <http://influencemap.org/page/Measuring-Corporate-Influence-of-Climate-Change-Policy>
13. *Koch Industries spent €0.5m lobbying EU on environmental protection*. Retrieved from <http://www.theguardian.com/environment/2015/jul/06/david-charles-koch-industries-lobbying-eu-environmental-protection>
14. *Big business using trade groups to lobby against EU climate policy*. Retrieved from <http://www.theguardian.com/sustainable-business/2015/apr/15/big-business-trade-groups-lobby-against-eu-climate-change>
15. Coen D. (2007). *EU Lobbying: Empirical and theoretical studies*. London: Routledge.
16. Clement, Guasco. *Environmental NGOs: Channels of democracy for the European Union*. Retrieved from <http://dspace.mah.se/bitstream/handle/2043/8357/Clement%20Guasco%20-%20BA%20Thesis.pdf?sequence=1>
17. Voinich, O.M. (2009). *Civilizational lobbying as a factor of political culture: conceptual and applied dimensions*: thesis for gaining academic degree of the candidate of political sciences. — Kyiv (in Ukr.).
18. Drutman, L. (2015). *The Business of America is lobbying: How corporations became politicized and politics became more corporate (Studies in postwar American political development)*. — Oxford: Oxford University Press.